

նութիւնը: Երրորդ ապացուցութիւնը, բարոյականը, եթէ իր նախադրեալները ընդունելի ըլլան, այս պատճառականութիւնը կը հանէ անձնաւոր, Սուրբ և արդար էակի մը բարձրութեանը: Չորրորդ փաստը վերջապէս կը հաստատէ միւս երեքը, հիմնուելով մարդկութեան ծոցին մէջ տաւածութեան կրօնական հաւատալիքներու հանրականութեան վրայ: Բայց տեսնե՞ք թէ ինչ պէտք է խորհիլ այս վերջին հաստատումին մասին. գալով Աստուծոյ գոյութեան վերաբերեալ միւս ապացոյցներուն, անոնք հետեւեալ դժուարութեանց կը բաղխին:

ա) Անոնք որ ամէնքէն ընդունուած խորիսխի մը վրայ (աշխարհի) իրականութիւն, պատճառականութիւն, վախճանականութիւն կը կանգնեն, միտքը կ'առաջնորդեն տիեզերքի հարկաւոր օրէնքի մը, գաղափարին միայն, և համատարածութեան տեսութեան համար միայն կրնան օգտագործուիլ:

բ) Բարոյական փաստն ալ, որ քրիստոնէական տեսակէտով միակ ապացուցիչը պիտի ըլլար, կը անկէի փորձառական հիմունքէ մը՝ զոր կ'ընդունին անոնք միայն որոնք, արգէն տրամադիր Աստուծոյ հաւատալու, կարօտ չեն ինքնին որ և է ապացոյցի:

Հետեւաբար, համառոտուած այդ պատճառաբանութիւնները զիտական ապացուցութիւններ չեն բնաւ, այս բառին սովորական իմաստով, իսկ ջատագովական տարողութիւնը բնաւ չունին: Այս փաստերը չեն կրնար համոզել անհաւատ մը, որ եթէ տրամաբանական հողի վրայ կենայ պիտի կարենայ միշտ պատասխան մը գտնել՝ իր սեփական տեսակէտը արգարացնելու համար: Բայց այսպէս ըլլալուն համար, արդեօք պէ՞տք է վտարել զանոնք Աստուածաբանութեան դաշտէն: Ոչ երբեք. հակառակ այս ամէնուն, անոնք օւնին դեր մը, որ թէև շատ չէ ճանչցուած և համեստ կ'երեկ ըստ ինքեան, բայց ունի մեծ արժէք մը:

(2)

X

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ինչպէս կը հետեի, հակառակ ժամանակի ճշդող և անթոյլատու պայմաններուն Հայ Եկեղեցին կը ջանար և կը նիւթէր ոչ միայն իր նիւթական գոյութեան զէնքերը, այլ մանաւանդ կ'ուզէր վառել իր մտքին ճրագները, շարունակելով ձեռք բերելով ամէն ինչ ուրիշ զարգացման, լոյսի և փրկութեան ամենափոքր նշոյլ մը կրնար գալ:

Քիչ ազգ կայ որ իր գոյութեան համար այնքան յամառ և երկարատեւ կոխ մղած ըլլայ քան հայ ազգը: Եւ այդ պայմարը եթէ իր արտաքին ճակատին վրայ չէ պսակուած միշտ յաջողութեամբ, իրենքերին ճակատին վրայ եղած է աւելի խոր, սրտառուչ և փառալարեղած մեր գարեբը արուեստով, հոգիով ու զեղեցկութեամբ:

Կարճ շրջան մը խաղաղութեան և գործի, պիտի բաւէին որ էլ միածնի մէջ և շուրջ, Նոր-Ջուշայի վանքին մէջ և այլուր մտքը և արտաքին զեղեցիկներ, սակայն Հռոմի երկրպագուներ, այս շրջանին ձիգութիւնները զլիաւորաբար, պիտի քանդէին աւելի քան կէս դարու այս արդիւնքը:

Ճիգունիթական արշաւանքը դէպի արեւելք մէկէն եղած է: Անոնք նախ հաստատուեցան Թուրքիոյ Եւրոպական մասում, և անոնց յարձակումներուն առաջին թիրախը եղաւ յոյն եկեղեցին: Յունաց Կիրեղ պատրիարքը ճիգունիթներու քսութեամբ խեղճամահ եղաւ կառավարութեան կողմէն: Աւստրիան և Ֆրանսան լայնօրէն զօրավիճակ եղան անոնց իրենց այս նեղ և անգութ սխաղործութիւններուն մէջ:

Հետզհետէ առաջնաշնորով դէպի արեւելք, ճիգունիթները 1650-ին չփրան եկան և Հայերու հետ, հաստատուելով Սպահանի և Շիրազի մէջ: Աւելի վերջ երբ վերադարձան Պարսկաստանէն, բլիշներ հիմնեցին Երեւանի, Թիֆլիսի, Մամախի, Էրզրումի և Տրապիզոնի մէջ: Իբրեւ զիտական կենցաղազէտ և ճարպիկ անձնաւորութիւններ, ամենուրեք լաւ ընդունելութիւն գտան: Ասկէ զատ Հուսովիկոս ԺԴ. մասնաւոր ուշադրութեամբ յարաբերու-

թիւները կը մշակէր պարօքից տէրութեան հետ, կրթնելով գլխաւորաբար Ճիզուրիթներուն, և 1681ին յատուկ նամակով Ճիզուրիթները կը յանձնարարէր Պարսից պետութեան, Հակառակ այս բոլոր հանգամանքներուն, Ճիզուրիթները ամէն տեղ խռովութեանց և քուլթիւններու պատճառ եղան և վտարուեցան:

Անոնք ամենամեծ յոյսերով որջացեր էին մահաւանդ Սրահանի մէջ, Յակոր Կաթողիկոսի ժամանակ, նպատակ ունենալով կաթողիկէ ճնել հայոց Կաթողիկոսը և այդպիսով վերջ տալ Հայոց զէնքաւանդոյ եկեղեցիին: Վէրսայի նպատակը անշուշտ հայուն հոգիի փրկութիւնը չէր, այլ վասնզի հայերը իրենց ձեռքին մէջ ունէին բովանդակ Պարսկաստանի առևտուրը, և Յըրանսահ Կոնզէր օգտուել այս հանգամանքէն, կաթողիկէ եկեղեցականի վերակոխին տակ պտտցնելով իր անտնեսական հաշիւները:

Սակայն Հայ Եկեղեցին, թէ և արինւաքամ, հաստատ իր հայրերէն ժառանգ մընացած հաւատքին վրայ, շարունակեց իր պայքարը կաթողիկէ քարոզիչներուն դէմ՝ ոչ միայն խօսքով և գրչով, այլ նաև զործով: Յակոր Կաթողիկոսի ժամանակ անոնք համարեայ թէ տէրն էին կացութեան, և իրենք էին որ կը քաջալերէին կաթողիկոսը հետապնդելու մեր ազատագրական շարժումը, վերջէն Օրիով գլխաւորուած, նոյն իսկ ի գին դաւանափոխութեան:

Եթէ արտաքին բռնութեան և ներքին գաւերու այդ օրերուն կարելի չեղաւ լատակերտուած մտքի և արտի գործը անցուն համեմատութիւններով տակաւ զարգացնել, գէթ կարելի եղաւ Հայ Եկեղեցիին պահել մեր նախնիքներու ժառանգութիւնը, իր լոյս հաւատքը, իր գիրն ու գրականութիւնը, որ մեր նախնեաց ջիգերուն կուս հիւսուածովն էր՝ ոստայնուած, անոնց արիւնծի շաղախովն էր կարծրացած:

Իրապէս տիտանեան կամքով և ու գիով զբաղուած մարդեր պէտք է եղած ըլլան մեր Եկեղեցւոյ բոլոր ժամանակներու ներկայացուցիչները: Ուր է գաղտնիքը այն դարերուն՝ որոնք մեր ստեղծումի շրջանները եղան, և այն դարերուն՝ երբ զանոնք վտանգէն ու նաւարկութիւններէ խլելու և անոնց վրայ

գուրգուրալու հիացքն է կաղժած: Պէտք է զգալ իրապէս ինքնահանաչման և ինքնակոչման այն անգիմադրելի գերաճումը և անոր արժէքի գիտակցութիւնը որ Հայ Եկեղեցիին և Հայ հոգիին է եղած:

Մեր գրականութիւնը, որ կրօնական եղաւ ոչ միայն իր ծագմանը մէջ, այլ նաև՝ յընդհանուր՝ իր երկար շարունակութեանը միջոցին, իբրեւ տեսակ մը խօսք ընդ Աստուծոյն: Մեր ազգային և ընկերային կեանքը, որ, քրիստոնէական գիտակցութեամբ լուսաւորուած, արդարութեան և ազատութեան հետապնդութիւնը եղաւ շարունակ դարաւոր տաժանքներու մէջէն, մեր ցեղային և եկեղեցական ինքնութիւնը, որուն զգացման մշակումին գլխաւոր գործիչը եկեղեցիին մնաց միշտ, այս ամէնը — գրականութիւն, ազգային կեանք և եկեղեցի — որոնք մեր սիրտը աւելի սեւեռեցին դէպի մեր հոգւոյն մէջ բացուած կրօնական խտէւը, Հայ կղերին կը պարտինք գլխաւորաբար:

Հայութեան կորովին ու գիմադրութեան իբր կիստ կ'արժէ յիշել Շարաէնի կարծիքը: «Հայերը հակառակ իրենց ենթաբնական ժամհետական ճնշող տիրապետութեան և զրկանքներուն, կրցեր են անոստան պահել իրենց հաւատքը հակառակ մահմետականներու զուշումին և Հռովմէական առաքելութեանց բոլոր փորձերուն, որոնք երբեք իրենց պտուղը չէին բերին»:

Նոր ճիգեր. — ԺԵ. դարը համաշխարհային պատմութեան մէջ յայտնի է երեք գլխաւոր դէպքերով, ա) Կ. Պոլսոյ գերաւումը Օսմանցի թուրքերէն (1453)ին Բ) Տպագրութեան գիւտը Յովհ. Կիւթէնպէրկի Կոզմէն (1455)ին և Գ) Ամերկայի գիւտը Բրիստափոր Գոլումպոսի կողմէն (1492): ԺԵ. դարուն կը վերջանաւ պատմութեան երկրորդ մեծ շրջանը Միջին դարերը, և կ'սկսէր նորոգել, Նորը:

Անոնցմէ ամենէն նշանաւորը սակայն տպագրութեան գիւտն էր, որ կուգար նոր գարագիւտի մը բանալու մարդկային մտքի պատմութեան զարգացման մէջ: Տպագրութեան գիւտէն 20-40 տարիներ վերջ Ներպական բոլոր յառաջագործ երկրները ունէին իրենց տպարանները արդէն: Բայց 57 տարի յետոյ Սերպական յառաջագործ երկրներու շարքին մէջ իր տեղը ունեցաւ

հայը 1512-ին հայ տառերով տպագրելով իր առաջին գիրքը: Տխուր է մտածել որ առաջին հայ տպագրուած հրատարակուած թիւնները լոյս չտեսան երկրին մէջ, այլ Վիննետիկ, Ամսդերտամ և այլուր, սակայն մտաւոր այդ լոյսէն օգտուելու փափաքը որ հայուն եղած է միշտ, յառաջաւոր Ժողովուրդներու կուշտին տեղ բռնելու, աւելի քան սրտառու է:

Լուսաւորութեան և տպարանի տեղ չէ՛ր մեր երկրը այն օրերուն, ուր մեր Ժողովուրդը գերմանական ճիւղեր կը փորձէր միայն իր նիւթական գոյութիւնը երկարաձգելու: Միւս կողմէն սակայն հայուն գոյութիւնը, պայմանաւոր էր միայն լուսաւորութեամբ: Այդ անկարելի կարելին է եղած ինչպէս Ժպիտը մեր բախտին՝ նոյնպէս պատճառը մեր գոյութեան: Զարիքներ կան որոնցմէ բարիք կը ծնին, այս շրջանին մէջ ունինք բազմաթիւ հայ գաղութներ Միջերկրականի եւրոպական, ասիական և նոյնիսկ ամերիկեան ամիսներուն վրայ, մայր երկրէն այս փախուստը չարիք էր անշուշտ մեր երկրին համար, սակայն Հայրենիքէն դուրս նետուած այս բերդներուն էր վերապահուած այս շրջանին մեր լուսաւորութեան գործը: Դարաւոր հանգամանքները պիտի մշակէին հաստատու տեղական օրէնք և Հայը միայն իր գաղթականայրերու մէջ նախ ձեռք պիտի բերէր վերածնութեան անհրաժեշտ լոյսն ու իմացականութիւնը, թափանցելու, փոխադրելու համար յետոյ զայն զգայ իր բուն հայրենիքը:

Աւելի քան հարիւր տարի էր անցեր հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն, և սակայն ամենուրեք ան կը մնար տակաւին իր սաղմնային դրոճեման մէջ: ԺՁ. դարու փորձերը որոնք մասին ակնհայտ կեցինք ուրիշ բան չէին ապացուցաներ բայց ցոյց տալու թէ կարելի է հայ տպագրութիւնը:

Իսկ երբ Շահ-Ապպասի միջոցաւ կազմուեցաւ Նոր-Ջուղայի գաղութը և հոն այդ կենսունակ գաղութին մէջ հիմք դրուեցաւ Ամենափրկչի վանքին, շուտով հոն մուտք գործեց Սիւնեացի Դպրոցի աւանդութիւնը և պատրաստեց շարք մը շատ կարեւոր գործիչներ: ԺԷ. դարու հայու թեան կրթական գործին ու վերածնութեան

մէջ իր լայն բաժինը ունի Ջուղայի գաղութը: Խաչատուր վարդապետ 1640-ին հոս բացաւ դպրոց և տպարան, թէ և շատ նախնական միջոցներով գործող անշուշտ: Ամենափրկչի վանքը հարուստ էր նաև գրքերով, որ այդ շրջանի Հայաստանի ամենահարուստ գրադարանը կարելի էր նկատել: Խաչատուր վարդապետ իր աշակերտներէն Սին, Յովհ. վարդապետը, զրկեց եւրոպա, տպագրական արուեստին տիրանալու համար: Նոյն թուականին, Փիլիպպոս կաթողիկոսը, ինչպէս յիշեցինք, էլ միաձնի մէջ պիտի բանար մեծ գաղութ մը, իսկ իր յաջորդը Յակոբ Ջուղայեցին, շինարար և բարեկարգիչ, եւրոպա պիտի զրկէր Մատթէոս զպիր Մարեցուն, որ նախ պիտի ելէ թաւր վենետիկ յետոյ Հոլանտա ի խնդիր տիպ ու տառի: Հոգովի եկեղեցին սակայն իր արքանականերու միջոցաւ հալածեց զինք, ինչպէս օովոր է հալածել մինչև այսօր, որպէս լոյսն և գիտութեան արդունաւորները, զանոնք կամ հերձուածող և կամ անհաւատ յայտարարելով:

Մարեցուն Հոլանտայի Ամսդերտամ քաղաքում տպեց Ներսէս Շնորհալիի «Յիսուս Որդին»: Իր մանէն կը ընթերցէր, որ վերահաս եղաւ, տարաբնու մնաց էմիսանի, շնորհիւ Ջուղայեցի վաճառական Ղլիկնց Աւետիսի մեկնեստութեան, որ յետոյ շարունակեց գործը տպելով համառօտ Ժամագիրք և Սաղմոս մը և աւելի քան 3000 օրինակ բեռցուցած հոլանտական նաւերուն զրկեց արեւելք:

Յակոբ կաթողիկոս այս արդիւնքէն խանդավառ եւրոպա զրկեց Ոսկան վարդապետը, որ հանդիպեցաւ Նախ Լեհաստան, յետոյ Հոմս, որունու մեկենաս հայեր, հրատարակելու համար Հայերէն Աստուածաշունչը: Նորէն երեք Ջուղայեցի վաճառականներ մեկնեաւ կը հանդիսանան այս բազմաթիւ և սուրբ գործին, և Ոսկան վարդապետը համեմատական կարելի ճշտումներով, երկու տարուան ընթացքին կը յաջողի տպել հայերէն Աստուածաշունչը: Որոշ չորս տարի մնաց Ամսդերտամ և մինչև 1670 տպագրեց 17 գիրք, անոնց կարգին էին Ն. Շնորհալիի «Հօգեոր երգերը», քերականութիւն մը, աշխարհագրութիւն մը, և ամենէն կարեւորը Առաքել Վրդ. Դաւրեթեցիի «Պատմագրութիւնը»: Ոսկան

յետոյ իր տպարանը փոխադրեց Մարսէյլ, սակայն կաթոլիկ կղերը որ տարիններէ ի վեր արդէն մասնաւորով կը դիտէր Ոսկանի գործունէութիւնը, գործեց իր աւերը և խափանեց տպարանը: Իր գործը թէև կտոր կտոր, սակայն Ոսկանով պատրաստուած էր հայ տպագրիչներու սերունդէ մը և իւր գործին բնկորները կորսկները պիտի կազմէին Մարսիյոյ, Ամսդերտամի, Վիննտիկի, և Կ. Պոլսոյ ապագայ տպարաններուն և առանձն կամ նուազ յաջողութիւններով պիտի շարունակուէր գործը: Ոսկան առաջին հայ մարդն էր որ տպարանի կանոնաւոր և յարատեւ գործիւն ստեղծեց և զոհուեցաւ այդ նուիրական ճամբուն վրայ:

Մարսէյլի մէջ Ոսկանի տպարանի փակուելէն երկու տարի վերջ, իր տպարանի գրաշարներէն Մատթէոս Վաննդեցին Ամսդերտամ գործաւ և ուզեց հոն շարունակել գործը, սակայն հակառակ իր ճիգերուն սնննար եղաւ իրեն առանձին շարունակելու գայն: Մատթէոս վերադարձաւ հայերէս և համոզեց իր քաղաքացի Թովմաս Խալիկոպոսը Գողթան գաւառի թեմակալը որ թողու իր թեմը և իրեն հետ Սւրոպա անցնի, միասին շարունակելու համար Ոսկանի գործը: Թովմաս տուաւ իր հաւանութիւնը և 1895էն սկսեալ Ամբաստանի հայկական տպարանը Թովմաս Խալիկոպոս Վաննդեցիի ղեկավարութեան ներքեւ սկսաւ իր գեղեցիկ գործունէութիւնը: Թովմաս Խալիկոպոսին եկան միացան իր երկու եղբայրները Ղուկաս և Միքայէլ, որոնք վարժ էին Լատիներէնի և հմտացած ժամանակի գիտութեանց մէջ:

Այս տպարանէն հրատարակուեցան պարբերաբար «Համատարած աշխարհացոյցը», Մովսէս Սորենացիի պատմութիւնը, և բազմաթիւ եկեղեցական հատորներ և դպրոցական ու գիտական հրատարակութիւններ:

Ինչպէս կը հետևի, հակառակ նիւթական և ժամանակի ճնշող և անթոյլատու պայմաններուն, Հայ Եկեղեցին, էջմիածինը, առաջինը եղաւ որ ուզեց օգտուիլ վերածնութեան այս բախտորոշ հանգամանքներէն: Ոչ քաղաքական կեանքի փոթորկներ և ոչ ալ հաւածանքներ և արգելքներ կրցին զինք հոտ կեցնել իրագործելու իր մեծ առաքելութիւնը, որ շարունակեց

ձեռք երկարել ամէն կողմ՝ ուրկէ զարգացման, լոյսի և փրկութեան ամենադոյզըն նշոյլ մը կրնար գալ: Հայոց Եկեղեցին էր նորէն որ պիտի հովանաւորէր, պիտի յուսադէր, պիտի սփոփէր, և ժողովուրդի ու գրի ծառայութեան յօժար հոյներ տննադոհեցու ի սպաս պիտի դնէր մեր եկեղեցւոյ դարաւոր այդ դերի իրագործման, պատրաստելու նորէն, գուցէ հազարերորդ անգամ, իր փրկութեան տապալնը յարուցուած ու գալիք մրրիկներուն դէմ:

Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել թէ հոսմակական կաթոլիկ հաստատութիւնները, եթէ մէկ կողմէն նպաստեցին կաթոլիկութեան հայոց մէջ տարածուելուն, սակայն այս շփոթները միւս կողմէն, իրենց վնասակար արգիւնքներուն հետ զուգահեռ, պիտի նպաստէին նաև մատաւրական որոշ արթնութիւններու, թէև առանց այս շփոթներուն ալ՝ ժամանակը տալու պիտի կատարէր իր բարերար դերը: Ասոր մէկ յատկանշական փաստը դիտելի է Վարդան Վրդ. Բաղիշեցիի ձեռնարկին մէջ, որ Ամբաստանի վանքին մէջ գիտցաւ ստեղծել կրթութիւն և մշակոյթ՝ և զայն տարածել մինչև ներքին գաւառները: Իր աշակերտներէն Յովհ. Կոլոս և Յակոբ Նայեան Կ. Պոլսոյ պատրիարքները և Գրիգոր Շըղթայակիր Սրուսողէմի պատրիարքը, նշանաւոր եղան իրենց արգիւնքներով, առանց ազգային եկեղեցւոյ անհաւատարմ գլխունելու: Այս երախտաւոր անձերու շնորհիւ ԺԸ. դարուն զարգացման զգալի արգասիքներ և եկեղեցական բարեկարգութեան լուրջ ձեռնարկներ յառաջ պիտի գային ազգային և մանաւանդ եկեղեցական կեանքին մէջ:

(5)

Ե. Վ. Տ.

